

XVII. YÜZYIL OSMANLI KELÂMCILARI VE BEYÂZİZÂDE AHMED EFENDİ'NİN KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

Doç. Dr. İlyas ÇELEBİ

A. Kelâm Târihine Kısa Bir Bakış ve Osmanlı Medreselerinde Kelâm İlminin Yeri

1. Kelâm Târihine Kısa Bir Bakış

İslâm öncesi Araplar felsefî düşünce açısından oldukça sade ve basit bir yapıya sâhiptiler. Bu özellikleri sebebiyledir ki Hz. Peygamber: “*Biz Arap kavmi, ümmî bir topluluğuz, yazı yazmaz ve hesap yapmayız.*”¹ buyurmuştur. Ümmî bir çevreye gönderilen Kur’ân, muhâtablarına net, sarîh ve felsefî tartışmalardan uzak bir üslûb ile hitâbetmiştir. Ancak fütuhât sonucu İslâm coğrafyası genişleyip müslümanlar daha karmaşık kültürel ve felsefî yapıya sâhip olan Yahûdî, Hıristiyan ve Mecûsîlerle karşılaşınca bunlara İslâm dînini anlayacakları şekilde anlatmak ve yerine göre de müdâfaa etmek için zamanlarının ilim ve felsefelerinden istifâde etme ihtiyacı duymuşlardır. Bu dönemde yapılan iş, İslâm’ın genel çerçevesini tesbît etmek, ana ilkelerini ortaya koymak, bir nevi “usûlü’-d-dîn” yapmak ve bu çerçeveyi söz konusu kültürler karşısında müdâfaa etmek olmuştur.

Mu’tezile ile başlayan bu teşebbüs daha sonra Eş’arî, Matüridî, Bakıllanî ve Nesefî gibi ehl-i sünnet kelâmcıları vâsıtasıyla geliştirilmiş ve kelâm ilmi aracılığıyla dış ve iç kaynaklı i’tikâdî problemlere çözümler aranmıştır. Gazâlî’ye geldiğinde kelâmın, bütün ilimleri kullanmak sûretiyle dînî esasları dışa karşı müdâfaa yerine, içe dönük mücadelelere girdiği, lokal

1. Buhârî, *Savm*, 13.

konularla ilgilendiği ve tekelci bir yapıya büründüğü görülmektedir. Gazâlî’nin kısmen kelâm, tasavvuf ve felsefenin arasını bulan eklektik yaklaşımı ile mütekaddimîn kelâm dönemi kapanmış ve yeni bir dönem (müteahhirûn dönemi) başlamıştır. Gazâlî’nin bu tavrı kelâma yeni bir ivme kazandırmıştır. Ancak Gazâlî’nin oluşturduğu mozaik Fahreddin er-Râzî döneminde tasavvuf aleyhine bozulmuş; Râzî kelâm ile felsefenin izdivâcını pekiştirirken, tâbir yerinde ise tasavvufu talâk-ı ba’în ile boşamıştır. Râzî’nin bu tavrı bir taraftan felsefenin müstakil olarak gelişmesini engellemiş, bir taraftan da kelâmın kontrolü dışında ve kelâma karşı bir tasavvufun gelişmesine sebep olmuştur.

2. Osmanlı Medreselerinde Kelâm İlminin Yeri

Osmanlıların kuruluş döneminde askerî ve idârî konularda olduğu gibi ilmî alanda da sağlam ve tutarlı bir yol takip edilmiş ve dönemin en parlak kelâmî görüşlerini temsil eden Râzî ekolü benimsenmiştir. İlk dönemlerde öğrenciler belli bir temel eğitimden sonra ihtisas yapmak üzere o dönem İslâm dünyasının ilim merkezleri olan Semerkand, Kahire, Bağdad gibi şehirlere gidiyor veya oralardan gelen hocalardan öğrenim görüyorlardı. Molla Gürânî, Alâeddin Tûsî, Seyfeddin Kırımî, Alâeddin Semerkandî, Fahreddin A’cemî gibi kişiler bu şekilde yetişen âlimlerden bazılarıdır.²

2. 2 Mehmet İpşirli, “*Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)*”, Osmanlı Araştır-

Bu dönemde Osmanlılar bilhassa aklî ve riyâzî ilimlerin revaçta olduğu Semerkand-Buhârâ medreselerinin etkisinde kalmışlardır. Bu canlılık Yıldırım Beyazıt, II. Murad, Fâtih ve Kânûnî devirlerinde de devâm etmiştir. Bilhassa felsefî ilimlere özel merakı olan Fâtih döneminde kelâma özel ilgi gösterilmiş, Pâdişâhın fermânı ile medreselerde Hâşiye-i Tecrîd ve Şerh-i Mevâkîf gibi değerli kelâm kitapları okutulmaya başlanmış ve kelâm dersleri en ileri ihtisas medreselerinde (sahn-ı semân) tadrîs edilmiştir.³ Ancak XIV. yüzyıl ile kelâm ilminde başlayan cem' ve tahkîk dönemi Osmanlı medreselerinde olumsuz etkilerini XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren göstermeye başlamış, ilmî faaliyetlerdeki duraklama ve gerilemeye paralel olarak kelâm ve felsefe gibi aklî ilimlerin öğretimi de geri plana itilmiştir. Bu dönemin münevverleri medreselerin bu durumundan şikâyetçidirler. Nitekim Lütî Paşa, *Asâfnâme* isimli eserinde devrin müderris ve âlimlerinin birbirleri aleyhindeki söz ve davranışlarına yer verir.⁴ Aynı dönem aydınlarından olan Taşköprüzâde (ö. 1495/1561) medreselerde ilmî seviyenin düştüğünden, ulemânın basit kitapları istinsahla meşgûl olduklarından şikâyet eder.⁵ Gelibo-

- malari, VII-VIII, 273-274; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 281.
3. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*, s. 25.
 4. Lütî Paşa, *Asâfnâme*, s. 15.
 5. Taşköprüzâde, *Mezûâtü'l-Ulûm*, I,

lulu Mustafa Âli (ö. 1009/1600) *Nushatü's-Salâtin ve Kühü'l-Ahbâr* isimli eserlerinde ilim adamı yetişmediğinden, Ebû's-Su'ûd istisnâ edilirse ciddi bir eser yazan ilim adamını bulunmadığından, medreselerde ders yapılmadığından şikâyet etmektedir.⁶ Benzer şikâyetleri Selânikli Mustafa Efendi⁷ ve Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1024/1615) de⁸ dile getirmektedir. XVII. yüzyılın tanınmış müellifi Koçi Bey (ö. 1051/1640) IV. Murad ve Sultan İbrâhîm'e arzettiği risâlelerinde eski ve yeni âlimleri mukâyese ettikten sonra ilim yolunun bozulduğundan, devrin âlimlerinin eser yazmadığından, şan ve şöhret peşinde koştuklarından, kânûn-u kadîmin işlemediğinden şikâyet etmektedir.⁹

Yine aynı dönemin münevverlerinden Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) ise ilk dönem âlimlerinin şer'î ve aklî ilimleri kendilerinde cem ettiklerini, Molla Fenârî, Hoca-zâde, Ali Kuşçu, İbn Kemâl gibi şahsiyetlerin yetiştiğini, şimdi ise medreselerde sadece şer'î ilimlere yer verildiğini, aklî ilimlerin okutulmadığını, hattâ bazı müftülerce yasaklandığını; bu yüzden de ilmin azaldığını dile getirir.¹⁰

314.

6. Mehmet İpşirli, *a.g.mak.*, Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, 77.
7. Mehmed İpşirli, "*Mustafa Selaniki and His History*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı IX, s. 460-463.
8. Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: "*Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XI, s. 256-259.
9. Koçi Bey, *Risâle*, s. 33-37.
10. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1, 680, *Mizânu'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk*, s.

Görülüyor ki XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve bilhassa XVII. yüzyılda felsefi ilimlerin gözden düşmesi kelâm öğrenimini de olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Hattâ Fâtih devrinde mecbûrî dersler arasında yer alan kelâm dersleri felsefeye dayandıkları gerekçesiyle tehlikeli görülmeye başlanmıştır.¹¹ Kelâm ilmi İslâmî ilimler içinde önem sırasına göre, Tefsîr, Hadîs usûlü, Hadîs, Fıkıh usûlü, Fıkıh ve Belâgat derslerinden sonra gelir olmuş, Sahn-ı Semân gibi ihtisas sınıflarında okutulmaz olmuştur.

B. XVII. Yüzyılda Kelâm İlminin Yeri

1. Bu Yüzyıldaki Sosyal, Siyâsî ve İlmi Durum

XVII. yüzyıl Osmanlı yönetimi Genç Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), Sultan İbrâhîm (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) gibi farklı özelliklere sâhip pâdişahlarla; Köprülü Mehmed Paşa, Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa, Kuyucu Murad ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi güçlü devlet adamlarına sahne olmuştur. Bu dönemde Osmanlı devleti dışta bir taraftan toprak kazanırken, bir taraftan Tebriz, Erivan, Bağdat gibi şehirleri kaybetmiştir. İçerde ise başta devletin başını uzun süre ağrıtan Celâlî isyanları olmak üzere birçok iç isyanla karşılaşmıştır. Yönetimde sıkıntılarının farkına varan Genç Osman ve IV. Murad gibi pâdişahlar ıslahat arayışlarına girişmiş iseler de bazıları Genç Osman örneğinde olduğu gibi çok hazîn sonuçla karşılaşmış, bazıları ise mes'elenin özüne nüfuz edememiştir.¹²

20-21.

11. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Târîhi*, s. 67.

12. 12 Geniş bilgi için bk. İsmâil Hâmî

İlmî ve kültürel alanda ise Fahreddin er-Râzî'nin tasavvufu dışlayan akılcı kelâm yaklaşımından sonra toplumda biri tekke ve zaviyelerde yaşatılan ve tasavvufu temsil eden meşâyih, diğeri de medresede tadrîs edilen ve akfî-şer'î ilimleri temsil eden ulemâ olmak üzere iki ilim ve kültür odağı oluşmuştu. Yükselme döneminde ulemâ ile meşâyih arasında te'sis edilen hoşgörü aradaki rekâbeti kısır tartışma ve kavgaya dönüştürmemişti. İmâm Birgivî ile Ebû's-Su'ûd Efendi örneğinde görüldüğü üzere ulemâ arasında tamamen ilmî çerçevede içinde münâzaralar yapılmaktaydı. Ancak daha sonra siyâsî, askerî ve kültürel yapıdaki gerilemeye paralel olarak ilmiye sınıfında da gerileme başgöstermiş, hoşgörü yerini taassuba terketmiştir. Bilhassa XVII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Kadızâdeler-Sivâsîler hareketleri bu tartışmaları en ileri noktaya çıkarmıştır.¹³ Birgivî medresesinde okuduktan sonra İstanbul'a gelen ve Ayasofya Câmii vâizi olan Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) vaaz ve sohbetlerinde İmâm Birgivî'nin görüşlerini esas alan sert ve akıcı konuşmaları ile tarikat erbâbına savaş açmıştır. Kadızâde vaazlarında Hızır'ın sağ olmadığı, ezân ve mevlîdi makamla okumanın, devrân ve semânın câiz olmadığı, sigara ve kahve gibi keyif veren

Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi*, III, 200 vd.

13. Kadızâdeler hareketinin değerlendirilmesi için bk. A. Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Puritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları* (Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına Armağan), IV, 208-225.

maddelerin haram olduğu, Ebeveyn-i Rasûl'ün küfür üzere öldükleri, bid'atlerin her çeşidinin terkedilmesi gerektiği görüşlerini savunuyor; tevhîd ve şirk konularını abartılı bir şekilde işliyorlardı.¹⁴ Karşı tarafta ise Mevlevî ve Melâmî tarikatlerine mensup kişiler bulunuyordu. Bunların liderliğini ise Sultanahmed Câmîi vâizi Abdülmecid Sivâsî Efendi (ö. 1049/1639) yapıyordu. Sivâsîler ise Kadızâdelerin aksine Hızır'ın ölmediğini, Hz. Peygamber'in anne-babasının î mân üzere öldüklerini, sigara ve kahvenin helâl olduğunu, tekke ve zâviyelerde icrâ edilen devrân ve semânın câiz olduğunu söylüyorlardı.¹⁵ Kadızâde Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine bu hareketin öncülüğünü Şam'dan İstanbul'a gelerek Ayasofya Câmîi'nde vaazlar vermeye başlayan Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1066/1655) üstlenmişti¹⁶ Kadızâdeler saraydan bazı kişilerin de desteğini alarak muhâliflerine baskı yapıyorlar, tekkeleri basıp mensuplarını tartaklıyorlardı. Durumun iyiye gitmediğini gören Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1072/1661), Üstüvânî ve yakın arkadaşlarını tutuklayarak Kıbrıs'a sürmüş, Sivâsîleri de Birgivi'yi eleştiren konşmalar yapmaktan menetmiştir.¹⁷

Görüldüğü üzere bu yüzyılda câmi ve tekkelerde dile getirilen konular

14. Nâimâ, *Târîh*, VI, 229-230.

15. Nâimâ, *a.g.e.*, VI, 230.

16. Üstüvânî'nin hayâtı ve görüşleri için bk. Hüseyin Yurdaydın, "*Üstüvânî Risâlesi*", İlahiyat Fakültesi Dergisi, X, 71-78.

17. Nâimâ, *a.g.e.*, VI, 227-241; Zuhûrî Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Târîhi*, X, 71-74.

î'tikâdi birinci derecede ilgilendiren konular değildir. Bu bir ölçüde İbn Teymiyye ile Arap dünyasında başlayan ve tasavvufun baskısı sebebi ile Osmanlı medreselerine taşınamayan tasavvuf karşıtı islahatçılığın ve yeni selefçiliğin Osmanlı merkezine taşınması demektir.

2. XVII. Yüzyıl Osmanlı Kelâmçıları ve Bu Dönemde Okutulan Kelâm Kitapları

Bu yüzyılda kelâmçılığı ile temâ-yüz etmiş kişiler şunlardır: Bergamalı İbrâhîm Efendi (1030/1621), Sadred-dînzâde Mehmed Emin Şîrvânî (ö. 1036/1627), Nûh b. Mustafâ er-Rûmî el-Hanefî (ö. 1070/1659), Beyâzîzâde Ahmed Efendi (1098/1687), Muhammed b. Abdüsselâm el-Berzencî (ö. 103/1691) ve Yûsuf b. Muhammed Karabağî (ö. 1035/1626). Aynı dönemde Hint yarımadasında İsbât-ı Vâcib, el-Mebde ve'l-Me'âd isimli eserleri ve Akâid-i Celâlî şerhine yazdığı hâşiyesi ile tanıdığımız, tasavvuf ile kelâmı kaynaştırmaya çalışan İmâm Rabbânî (ö. 1034/1624) ve Taftazânî'nin Şerh'ül-Akâid'ine hâşiye yazmış bulunan Abdülhakîm es-Siyalkûtî (ö. 1067/1656); İran'da Mîr Dâmâd lâ-kâbiyla meşhur Muhammed Bâkır b. Muhammed el-Hüseynî el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631), Muhammed Taki b. Maksûd Ali el-Meclisî el-İsfehânî (ö. 1070/1659) ve oğlu Muhammed Bakır b. Muhammed Tâkî el-Meclisî (ö. 1110/1698); Mısır'da 144 beyitten oluşan *Cevheretü't-Tevhîd* isimli risâlenin sâhibi olan Ezher müderrislerinden Ebû'l-İmâd İbrâhîm el-Lekânî el-Mâlikî (ö. 1041/1631) ve *Cevheretü't-Tevhîd*'e şerh ve hâşiyeler yazmış bulunan Ebû'l-İmâd'ın oğlu Abdüsselâm b. İbrâhîm el-Lekânî

(ö. 1078/1668) ve Herat'ta doğup sonra Mekke'ye giderek oraya yerleşen, selef çizgisini benimseyip İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'i takdîr eden, bu nedenle de kelâm ve tasavvuf konularında çok ileri gidilmesine karşı çıkan, İmâm Mâlik ve Şafî'nin bazı görüşlerine karşı çıkmasına rağmen Ebû Hanîfe'yi takdîr eden, *Fıkḥ-ı Ekber* ve *Bed'ül-Emâli* şerhleri ile tanıdığımız Ali el-Kârî (ö. 1014/1606) bulunmaktadır. Bizce doğrudan kelâmcı olmamakla beraber XVII. yüzyıl düşünce hayatını en doğru bir şekilde tahlil edenlerin başında Kâtib Çelebi gelmektedir. O, hem dîni ilimlerle aklı ilimler, hem de medrese ile tekke arasındaki dengenin bozulduğuna dikkat çekmiştir. Bu disiplinler arasında dengeyi kurmak üzere *Mizânu'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehak* isimli risâleyi yazmış ve bir ölçüde Usûlü'd-Dîn yapmıştır. Zâten Usûlü'd-Dîn de bir ölçüde din ile ilim, dünyâ ile âhiret, madde ile ruh arasındaki dengelerin kurulmasıdır.

XVII. yüzyıl Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitaplarının başında Adûdiddîn el-İcî'nin kısa ve öz bilgiler içeren *Akâid*'i, Ebû Hafîs Necmeddîn en-Nesefî'nin *Akâid*'i, bu esere Taftazânî ve Hayâlî tarafından yazılan şerhler, Nâsiruddîn Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm* isimli eserine Seyyid Şerîf Cürçânî ve Şemseddîn el-İsfehânî tarafından yazılan hâşiyeler, Beyzâvî'nin *Tavâliü'l-Envâr*'ına İsfehânî tarafından yazılan şerh ve Adûdiddîn el-İcî'nin yazmış olduğu el-Mevâkıf'a Seyyid Şerîf Cürçânî tarafından yazılan şerh gelmektedir.¹⁸ Bu

eserlerin tümünün ortak özelliği metin veya şerh olarak Fahreddin er-Râzî ve Seyfeddîn el-Âmidî gibi Eş'arî kelâmcıların eserlerine dayanmış olmalarıdır. Fâtih döneminde Hâşiyeyi Tecrîd ve Şerh'ül-Mevâkıf tümüyle okutulmalarına rağmen daha sonraki dönemlerde bunlardan seçilen sadece bazı bölümlerin okutulduğu görülmektedir.

3. XVII. Yüzyıl Kelâm Öğretiminin Özellikleri ve Bu Dönemin Eleştirisi

XVII. yüzyıl kelâm öğretimi, kelâm târihi içinde "cem ve tahkîk dönemi" olarak ifade edilen periyotta yer almaktadır. Bu dönemin ana karakteri daha önce yazılmış eserlere şerh ve hâşiyeler yapmak, ta'likler yazmak, ihtisâr veya tehzîb tarzında düzenlemeler yapmaktır. Şerhçilikte temel bir metin seçilmekte -ki bu çoğunlukla Nesefî ve Adûdiyye Akâidleri, Tecrîd-i Kelâm ve el-Mevâkıf idi- bu metin satır satır ve kelime kelime şerhedilmekte, sonra da bu şerhin şerhi veya hâşiyesi yapılması cihetine gidilmesi sûretiyle söz konusu metin etrafından dönülüp durulmaktaydı. Bunun sonucunda kelâm, düz bir metin okuma yerine şerhlerle anlaşılan metinleri okuma şekline gelmişti. Müderrisler orijinal şeyler düşünme yerine mahâretlerini, dili incelikleri ile kullanmada ve satır aralarında yeni bazı şeyler söylemede gösteriyorlardı. Şerhlerde satır aralarında her ne kadar zaman zaman orijinal şeyler de söylenmekte ise de, şârihlerin asıl amacı yeni bir şey söylemek değil, şerhedilen metnin iyi

yan Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s. 78-88; Cahit Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, s. 35-42.

11. 18. Medreselerde okutulan kelâm kitapları için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 24-26; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 54-55; Hüseyin

anlaşılmasını sağlamaktı. Bu ise öğrencileri kelâm problemleri üzerinde yoğunlaşma yerine dil ve gramer tartışmalarına sevk ediyor, kelâm metinlerini zor ve anlaşılmaz hâle getiriyordu. Sonuçta bu tür metinler Arapçası zayıf olan öğrenciler tarafından ya hiç okunmuyor veya yarım yamalak okunuyordu.¹⁹ Osmanlılarda şerhçiliğin, Arapça'yı sonradan öğrenen Türk öğrencilerin temel metinleri anlamadaki güçlüklerini gidermek üzere bir nevi yardımcı kitap görevi gördüğü de söylenebilir. Ancak bu, medresenin hür ve bağımsız araştırma yapma fonksiyonunu yitirmesi gibi büyük kayıp yanında zikredilmeye bile değmeyen bir faydadır. Halbuki aynı dönemde rönesansın etkisi ile batıda skolastik düşünce yerine, görerek, algılayarak, düşünerek, gözlem yaparak dünyayı yeniden yorumlama çabaları çoktan başlamıştı. Eğer medreselerde şerhçilik gibi gereksiz bir muhâfazakârlığa yapışılmasaydı, düşünce alanında batıdaki gibi bir dönüşüm yaşanabilir, batı ile aramızda uçurum oluşmayabilir ve toplumsal kayıplar da daha az olabilirdi.

C.Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Kelâm İlimindeki Yeri

1.Hayâtı:

Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Bosna'dan İstanbul'a gelen, Mekke ve İstanbul kadılıkları gibi önemli görevlerde bulunan Beyâzî Hasan Efendi'nin oğludur. Babasının ismine izâfeten Beyâzîzâde lâkabıyla anılmıştır. Beyâzîzâde 1044/1634 târihinde İstanbul'da doğmuştur. Çocukluğu ve tahsil hayatı İstanbul'da geçmiştir. Hocaları arasında babası yanında Molla Çelebi diye tanınan Muhammed b. Ali el-Âmidî (ö. 1066/1656), Uzun Hasan Efendi (ö. 1072/1670) ve Şeyhülislâm Ebû Saîd Efendi (ö. 1072/1662) bulunmaktadır. Babasının Mekke kadısı olması üzerine beraberinde Mekke'ye gitmiş, orada Şemseddin Bâbilî'nin derslerine katılmış, icâzetini buradan aldıktan sonra 1056/1646 senesinde 40 akça maaş ile Edirne Kadı Süleyman Medresesi'ne hoca olarak atanmıştır. Arkasından sırasıyla Yûsuf Paşa, Kepenkçi Sinan, İbrâhîm Paşa-yı Cedîd, Nişancı Paşa-yı Cedîd, Sahn-ı Semân Zâlpâşa Sultânîsi ve Ayasofya medreselerinde müderris olarak çalışmıştır.

Beyâzîzâde yirmi yılı aşan müderrislik hayatından sonra kadılık görevlerine başlamıştır. Bu alandaki ilk görevi Halep kadılığı (1077/1666) olmuş, arkasından Bursa (1082/1671), Mekke (1083/1672), İstanbul (1086/1675) kadılıklarında bulunduktan sonra 1091/1680 yılında Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir. Bu dönemde verdiği bazı hükümler dolayısıyla şimşekleri üzerine çekmiş, şiddetli tepkiler almıştır. Bilhassa zinâ eden bir kadın hakkında verdiği "recm kararı" ve Rûznâmçe Potburunzâde Muhammed Efendi hakkında ilhâd ettiği gerekçesiyle ölüm kararı vermesi bu tepkilerin sebeplerinin başında gelmektedir. Onun, bir Müslüman kadının bir Yahûdî ile zina ettiğine ilişkin şikâyette bulunulması üzerine

19. M. Said Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenekidî", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, IV, 286-294; M. Said Özervarlı, *Son Dönem Kelâm İliminde Metod*, M.Ü.S.B.E. Basılmamış doktora tezi, s. 64-65.

verdiği recm kararına karşı çıkanlar, bu durumun dört şâhidle tesbît edilmesi gerektiği, halbuki dört kişinin bunu bizzat görmesinin imkânsız olduğunu, bu duruma göre suçun ancak işleyenlerin i'tirâfı ile sâbit görülebileceğini ve cezânın da ancak bu durumda uygulanabileceğini, halbuki söz konusu kişilerin olayın vukû'unu inkâr ettiklerini söylemektedirler. Bu olaydan sonra Beyâzîzâde kazaskerlikten azledilmiş, geri kalan ömrünü Kanlıca'daki yalısında geçirmiş ve 1098/1687 Cuma günü vefat etmiştir. Üsküdar'daki Divitçizâde zâviyesi bahçesine defnolunmuştur²⁰

2. İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Beyâzîzâde'nin çocukluğu ve öğrenciliği Kadızâdeler ile Sivâsiler arasındaki gerginliğin olabildiğince ileri götürüldüğü bir döneme rastlamaktadır. Bu dönem, düşünce hayatındaki durağanlığın sonuçlarının hissedildiği, şerh ve hâşiyeciliğe tepkilerin yavaş yavaş yükseldiği bir dönemi temsil etmektedir. XVII. yüzyılda Batı'da astronomide Johann Keppler (1571-1630), fizikte Galileo Galilei (1564-1642) ve Isaac Newton (1642-1727), mantıkta Francis Bacon (1561-1626), felsefede Rene Descartes (1596-1650) skolastik döneme eleştiriler yöneltip yeni metodlarla yeni söylemler dile getirdikleri gibi²¹

20. Beyâzîzâde'nin hayatı için bk. Muhibbi, *Hulâsatü'l-Eser*, I, 181-182; Şeyhi, *Vekâyiü'l-Fudalâ*, I, 534-536; M. Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, 258; M. Hancı, *el-Cevheretü'l-Esnâ*, s. 37-39; İlyas Çelebi, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikâdi Görüşleri*, (Giriş), s. 19-30.

21. Batıdaki bu gelişmeler için bk. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, s. 192-201; a.mlf., *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.

İslâm âleminde de Doğu'da İmâm Rabbânî, Hicaz bölgesinde Aliyyü'l-kârî ve İstanbul'da Kâtib Çelebi mevcut durumu elîştirip, yenilikler önerenlerin başında gelmekteydiler. Beyâzîzâde Osmanlı coğrafyasında gelenekçiliği temsil eden tasavvufî düşünce ile bid'atlerden uzaklaşma ve Kur'ân ve sünnete yönelme sloganı ile ortaya çıkan selefiyeci tavrın ortasında bulunuyordu. O devrin mutasavvıflarının görüşlerini paylaşmamakla beraber Birgivî-Kadızâde çizgisini de takip etmemiştir. Kelâmın felsefi konularla doldurulmasına karşı çıkarken, eserlerinde kelâm problemlerini işlemekten ve kelâmî terimleri kullanmaktan da çekinmemiştir. Yaşadığı devirde şerhçilik moda olmasına rağmen, buna iltifât etmemiş, *Sevârihu'l-Mutârahât*'ta olduğu gibi mübâheselerini, tefsir ve şerhlerini doğrudan Kur'ân âyetleri üzerinde yapmıştır. Şerh yapılacaksa ilk kaynaklara âit eserlerin şerh edilmesinin gerekli olduğunu düşünmüştür. Ebû Hanîfe'nin risâlelerinden alarak cemettiği *el-Usûlü'l-Münîfe*'yi bir ölçüde kendi anlayışını ifâde edecek şekilde tertîb etmiş, sonra da *İşâratü'l-Merâm min İbâratü'l-İmâm*'da bu ifâdeleri şerhetmiştir. Onun şerh türü tek eseri bu olup, burada da diğer şerhlerde görüldüğü gibi kısır gramer tartışmaları yapma yerine kişisel kanâ'atlerine genişçe yer vermekte, Hanefî-Mâtürîdî çizgisini öne çıkarmaya çalışmaktadır. Medreselerde Râzî, Beyzâvî, Taf-tazânî ve Cürçânî gibi Eş'arî âlimlerinin mutlak hâkimiyetinin bulunduğu düşünülürse Beyâzîzâde'nin Ebû Hanîfe'yi öne çıkaran çizgisinin

126-158; Cemal Yıldırım, *Bilim Târîhi*, s. 89-135.

önemi daha iyi anlaşılabilir.

Beyâzîzâde'nin söz konusu eserler dışında Haleb müftüsü Kavakibizâde ile yaptığı mübâheseleri ihtivâ eden Sevânihu'l-Mutârahât ve Levâihu'l-Müzâkerâtı²² manzûm el-Bâhis ve'l-müçibî,²³ ders notlarından oluşan *Mecmûa fi'l-Mesâili'l-Müntehabe'si*²⁴ ve yeni kadı olanlara yardımcı olmak üzere Türkçe olarak yazdığı *Kitâbu's-Sâk*²⁵ isimli risâle bulunmakta olup hepsi orijinal eserlerdir.²⁶

Bu eserlerde Beyâzîzâde doğrudan Kur'ân ve sünnete mürâcaat ederek problemleri tahlil etmeye gayret etmekte, Hanefî-Mâtürîdî çizgisini canlandırmaya çalışmakta, ilk kaynaklara dönüşün fiilî bir örneğini vermekte, kelâm kitaplarında gereğinden fazla yer alan felsefi bahisleri ayıklamaktadır. Beyâzîzâde eserlerinde kelâm ile meşgûl olmanın lüzûm ve önemine, bid'atlerden kaçınmanın Kur'ân ve Sünnete uymanın gereğine temâs etmekte, ulûhiyyet, nübüvvet, âhiret ve imâmet gibi klasik kelâm problemlerini ele almakta, bu konuda başta Ebû Hanîfe olmak üzere kelâm, tefsîr ve usûl âlimlerinin görüşlerine yer vermekte, itikâdı doğrudan ilgilendirmeyen, ancak cem ve tahkîk dönemi eserlerinde genişçe yer tutan bazı konuları örneğin bilgi ve varlık konu-

22. Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 3689/2.

23. Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 3689/1.

24. Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Ef., nr. 1281.

25. Süleymaniye Kütüphanesi, Lâlâ İsmâil, nr. 93.

26. Bu eserlerin geniş tanıtımı için bk. İlyas Çelebi, *a.g.e.*, s. 25-28.

larını dışarda bırakmaktadır. Bizce Beyâzîzâde döneminde ihtiyaç duyulan ıslâhâtın Anadolu ayağını temsil etmektedir. Aynı ihtiyacı İmâm Rabbanî ve Aliyyü'l-Kârî de duymuş olmalarına rağmen Beyâzîzâde kadar kelâma bağlı kalmamışlardır.

SONUÇ

XVII. yüzyıl, Osmanlı devletinin siyâsî ve askerî alanlarda duraklamaya başladığı bir döneme tekâbül etmektedir. Bu yüzyılda genel olarak sistemin ve bu arada kelâmın yenilenmeye ihtiyâcı olmakla beraber, devletin statükocu yapısı ve medreseleri bu statükoyu koruma vâsıtası kabul eden anlayışı arzu edilen hamlelerin yapılmasına engel olmuştur. Medreselerde hâkim olan şerhçilik hür, bağımsız ve araştırmacı bilim adamı yetiştirme yerine, statükoyu muhâfazaya hizmet etmiştir. Kelâm, zihinsel bir faaliyet olma yerine, dil ve mantık egzersizleri yapılan bir uğraş ve medreseler de devlete memur yetiştiren birer kurum hâline gelmiştir. Kelâm çağın problemlerinden uzaklaştıkça teorik hâle gelmiş ve teorikleştikçe de insanlar ondan uzaklaşarak günün problemleri ile ilgilenen "fikh"a yönelip müftü, kadı olmanın yolunu aramışlardır. Bu da devletin işine gelmiştir. Çünkü kadılık, müftülük nüfusu artan ve coğrafyası genişleyen Osmanlıda bir ihtiyâcı karşıladığı gibi, Hanefiler tarafından ictihâd kapısının kapatılmış olması sebebiyle de statüko için bir tehlike arz etmiyordu. Halbuki ileri seviyede tadrîs edilecek bir kelâm, sorgulayıcı olmak durumundaydı.

Bu yüzyılda kelâmın önündeki bir engel de tasavvufî akımlardı. Tasavvufun devletin kuruluşundaki katkı-

ları, pâdişahların herbirinin bir tari-kate mensûb olmaları dolayısıyla şeyhler tarafından etki altında tutulması; karşı tarafta ise ya Râzî gibi koyu akılcı ve felsefe ile kaynaşmış veya İbn Teymiyye gibi nassçı akımların yer alması ve XVII. yüzyılda Kadızâdeler gibi fikrî derinliği olmayan kişilerle bütünleştirilmeleri kelâm karşısında tasavvufa güç vermiştir. Statüko, tasavvufu kelâma tercih etmiştir.

Bunun sonucunda kelâm öğretimi günlük hayattan uzak, dünyada olup bitenlerden habersiz, içe dönük ve geçmişe âit problemlerle ilgilenen bir uğraş hâline gelmiştir. Beyâzîzâde gibi bu usûlün dışına çıkan istisnâ kelâmcıların mevcûdiyyeti de durumu değiştirmemiştir ve kelâm XX. yüzyılın başına gelinceye kadar bu yanlış

metodunu devâm ettiregelmiştir.

Bizce bu tecrübelerden günümüz adına çıkarılacak sonuçlar şunlardır: Kelâm yöneticilerin emrinde, onlara ideoloji üreten bir ilim olmamalı, aksine hür ve bağımsız olarak düşünceler öğretilmelidir. Çağın problemlerine ve pratik hayâta çözümler hazırlamalı, dînî hayâtı, menfi akımlara karşı korumalıdır. Daha önceki görüş ve metinler onun düşünce çerçevesini oluşturma yerine ilhâm kaynağı olmalıdır. Şerh ve hâşiyecilik hatası tekrâr edilmemelidir. Diğer ilimlerle temâsını sürdürmekle beraber, i'tikâdı doğrudan ilgilendirmeyen konulara sayfalarında ihtiyaçtan fazla yer vermemelidir. Akla hitâb etmeli fakat bununla yetinmeyip tasavvufun ustalıkla kullandığı duygu boyutunu da kullanarak gönülleri fethetmelidir.